

La projecció i construcció dels quarters militars de Tortosa al segle XVIII

MARIA DEL MAR ROVIRA I MARQUÈS

Universitat de Barcelona — Grup de recerca ACAF/ART 3

RESUM

L'any 1725 el Reial Cos d'Enginyers Militars va emprendre la projecció d'uns quarters permanents per a la ciutat de Tortosa que es convertirien en la intervenció arquitectònica i militar més important duta a terme a la localitat durant la primera meitat del segle XVIII. Partint d'una tipologia de gran afinitat i similitud amb els criteris seguits per altres sistemes quarterers europeus, aquest article pretén proposar una nova lectura en relació al seu procés d'edificació i als motius que van fer perllongar fins al 1751 el seu obratge, a través de l'estudi d'un seguit de notícies inèdites sobre la seva construcció.

Paraules clau: cartografia urbana, arquitectura militar moderna, enginyers militars, Tortosa, segle XVIII.

ABSTRACT

In 1725, the Spanish Royal Corps of Military Engineers commissioned the construction project of the permanent quarters for the garrison confined within the city walls of Tortosa, which became the most important military construction work undertaken in this place during the first half of the eighteenth century. Based on a «barrack-type» that had great affinity and similarity with the quarter's system of some European Countries, this paper aims to offer new aspects about the building process to consider the reasons that lengthened the construction progress up to 1751, by analysing a series of unpublished news about this work.

Keywords: urban cartography, modern military architecture, military engineers, Tortosa, XVIIIth century.

Introducció

En les últimes dues dècades han estat nombrosos els treballs que han estudiat, en el marc de les reformes estructurals de l'exèrcit iniciades durant el regnat de Felip V, la modernització de l'aquarterament destinat a allotjar les noves guarnicions permanents emplaçades a les places fortes i altres punts estratègics del territori.¹ Aquesta renovació en el seu disseny i construcció també va adquirir un paper destacat a la ciutat de Tortosa, la qual, a causa de les noves condicions militars i les carències i limitacions dels edificis que havien estat adaptats com a quarters provisionals intramurs, requeria un canvi considerable en les seves estructures quarteraries per tal d'allotjar permanentment les tropes en un emplaçament més adient a la ciutat.

L'objectiu d'aquest article és identificar i analitzar quines van ser les condicions i transformacions a què va estar sotmès el projecte de construcció dels quarters militars d'aquesta ciutat durant la primera meitat del segle XVIII, estructurant aquest estudi en tres apartats: en primer lloc, s'abordarà la situació de l'aquarterament a Tortosa a inicis del Set-cents, assenyalant les carències que van impulsar la seva renovació i les característiques d'aquesta reforma; en segon lloc, es tractaran l'evolució i els canvis de projecte que van afectar la construcció dels quarters, en haver d'adaptar-se a les diverses dificultats que s'esdevingueren durant la seva realització; i, per últim, es valoraran les accions dutes a terme pel consistori tortosí i la Reial Audiència de Catalunya a fi i efecte de solucionar els problemes sobrevinguts pels endarreriments en la construcció i en la remuneració de l'obra.

Aquesta recerca s'ha realitzat partint de l'anàlisi dels plànols i expedients sobre els projectes preservats a l'Arxiu General Militar de Madrid i a l'Arxiu de Simancas, ja que contempnen les descripcions i els pressupostos previstos pels enginyers, a més dels escrits dels governadors militars, intendants i capitans generals de Catalunya, destinataris d'aquesta documentació. D'altra banda, també s'han consultat els acords presos pel consistori tortosí en relació a l'estat d'aquestes obres i que es localitzen als llibres de provisions de l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre, ja que aporten informació substancial sobre el procés de construcció i les vicissituds sofertes durant el seu desenvolupament.²

1 Entre aquests treballs cal destacar: M. A. Baila, «Baluards i revellins»; J. Cantera, *La Domus Militaris Hispana*; Ll. Cortada, *Estructures territorials*; A. Marzal, «Los cuarteles andaluces del siglo XVIII»; J. O. Moncada, «El cuartel como vivienda colectiva en España»; J. M. Muñoz, «Los cuarteles de Barcelona»; J. Oliveras, «La arquitectura para cuarteles».

2 Volem agrair al Dr. Jacobo Vidal haver-nos facilitat la relació completa dels acords relacionats amb la construcció dels quarters, recollits als llibres de provisions de l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre.

La transformació de l'aquarterament a inicis del Set-cents

Fins al segle XVIII les tropes i oficials que s'allotjaven a l'interior de les ciutats, feien servir com a quarters aquelles cases particulars i edificis que els eren habilitats per a aquest servei; una mesura que, com bé indica J. M. Muñoz,³ havia estat considerada oportuna fins llavors per efectuar una ràpida instal·lació de la guarnició escaient i evitar complicacions administratives i econòmiques a curt termini. En el cas de Tortosa, un plànol realitzat per l'enginyer Miguel Marín el gener de 1739⁴ ens permet localitzar els edificis que, inserits en la trama urbana, havien estat habilitats com a casernes per a la tropa fins a la finalització de la construcció dels nous quarters al Sitjar. Tal com identificava M. A. Baila en un plànol de 1773 molt semblant al de Marín,⁵ s'hi poden reconèixer tres quarters d'infanteria —el de Sant Blai, situat al carrer del mateix nom i davant l'església dels trinitaris; el de Sant Antoni, ubicat davant de l'església de Sant Antoni del carrer Montcada; i un tercer quarter situat al costat nord de la Catedral— a més de dos quarters de cavalleria situats al carrer Major de Remolins i al carrer de davant l'església de Sant Jaume;⁶ i, si la tropa superava la seva capacitat, l'Ajuntament també els habilitava d'altres cases particulars.⁷

Després, però, de l'entrada de les tropes reials a Tortosa l'any 1708, la corona borbònica va considerar convenient l'exercici d'un ferm control sobre aquest nucli urbà a través d'una guarnició perpètua representada per dos batallons de Reials Guàrdies d'Infanteria, que mantindrien la moderació pública i la defensa del territori. Davant d'aquesta voluntat reformadora, la necessitat de posseir assentaments estables de tropes regulars a les places fortes donaria lloc a la creació d'una nova tipologia de quarter permanent que hauria de servir com a model per a l'edificació d'aquestes estructures en territoris estratègics.

Per a aquesta i d'altres campanyes relacionades amb la fortificació, i seguint el model de col·lectiu d'enginyers creat pel *Département des Fortifications* francès,⁸ el 24 d'abril de 1711 es va aprovar el *Real Cuerpo de Ingenieros Militares*, organitzat per l'enginyer general dels Exèrcits, Places i Fronteres, Jorge Próspero de Verboom (Brussel·les, 1665 – Barcelona, 1744). Tal com afirma H. Capel,⁹ amb enginyers formats en la teoria dels tractats de fortificació i de les matemàtiques, la funció principal

3 J. M. Muñoz, «Los cuarteles de Barcelona», p. 710.

4 Archivo General Militar de Madrid (AGMM), Cartoteca (C), AT-194-36.

5 M. A. Baila, *La ciutat de Tortosa*, p. 264, fa referència a un plànol delineat per l'enginyer Miguel Moreno el 1773 que presenta les mateixes llegendes sobre els quarters que la cartella del plànol de Miguel Marín.

6 Arxiu Comarcal del Baix Ebre (ACBEB), Llibre de provisions 98, Tercera mano de 1730, f. 8v; Llibre de provisions 99, Primera mano de 1733, f.3r; Llibre de provisions 102, Segunda mano de 1746, f. 22v.

7 ACBEB, Llibre de provisions 99, Segunda mano de 1733, f. 74v.

8 J. M. Muñoz, *Jorge Próspero Verboom*, p. 66.

9 H. Capel, J.E. Sánchez, O. Moncada, *De Palas a Minerva*, p. 14-32; M. Galland, «Los ingenieros militares españoles», p. 205-206.

d'aquesta institució era millorar els sistemes defensius de les ciutats a partir de l'aixecament dels seus plànols, la construcció i la reparació dels seus elements i la projecció d'aquelles construccions de caràcter civil i religiós que fossin d'interès per a la Corona. Conseqüentment, els quarters militars que es van traçar a Catalunya després de la Guerra de Successió van ser concebuts pels enginyers directors i els enginyers en cap de províncies i places fortes que formaven part d'aquesta institució.

Per tal de regular la implantació del nou allotjament per a aquestes tropes, Felip V va introduir el *Real Reglamento de 8 abril de 1718 para establecer Cuarteles correspondientes al alojamiento de la Infanteria, Caballeria y Dragones en España y en las Islas*,¹⁰ que recollia les normes a seguir durant el procés d'elaboració i tramitació dels projectes de quarters de nova planta, presentant un model homogeni per a totes les poblacions que permetria simplificar les campanyes constructives i servir d'estalvi econòmic.¹¹ Així doncs, s'especificava que el temps d'execució de l'obra no havia de superar els dos anys i establia un procés específic per a la realització del projecte i dels informes de reconeixement, pel qual l'enginyer director del Principat s'encarregava de delinear l'edifici i presentar-ne un pressupost, que el governador de la plaça examinava, remetent un dictamen a l'intendent del Principat, qui al seu torn valorava si estava d'acord amb la part econòmica del projecte. Tot seguit, s'enviava al capità general, que en feia la seva valoració, remetent el projecte per duplicat al rei, a fi de, en darrer terme, trametre'l a l'enginyer amb les indicacions que s'haguessin considerat convenients a precisar. Després de l'aprovació de l'obra, la seva execució seria portada a terme per l'enginyer subaltern que fos destinat a la Plaça, ja que l'enginyer director hauria d'encarregar-se de diversos projectes alhora. El control general de la construcció, però, seria realitzat per l'enginyer director, que de tant en tant n'hauria de visurar les obres.

Aquest reglament va ser complementat amb una memòria tècnica anomenada *Proyecto General Impreso* i concebuda per Verboom el maig de 1717,¹² per tal d'orientar els enginyers sobre el mode en què s'havien de construir els nous edificis castrenses, determinant-ne la distribució interior, les mides i els materials a emprar i vetllant per conceptes com l'adequació del terreny, la comoditat de l'espai i l'adorn i higiene del conjunt. Al març de 1719, l'enginyer ordinari Felipe Pallotta completava el reglament amb la delineació i gravat de la seva planta, alçat, perfil i seccions corresponents.¹³

10 A. Portugués, *Colección general de las ordenanzas militares*, II, p. 381-395, citat a H. Capel, J.E. Sánchez, O. Moncada, *De Palas a Minerva*, p. 290.

11 J. M. Muñoz, «Los cuarteles de Barcelona», p. 712.

12 J. P. Verboom, *Explicación para servir de instrucción a la fábrica de Cuarteles*. Archivo General de Simancas (AGS), Secretaría de Guerra (SG), legajo 2999; citat a A. Marzal, «Los cuarteles andaluces del siglo XVIII», p. 34; J. M. Muñoz, «Los cuarteles de Barcelona», p. 712.

13 AGS, Mapas, Planos y Dibujos (MPD), 22/073 i 22/074.

Nombrosos autors han destacat la patent similitud formal entre el model de quarter projectat per Verboom l'any 1717 i les solucions plantejades el 1689 pel mariscal Sébastien Le Preste de Vauban¹⁴ (Saint-Léger-Vauban, 1633 – París, 1707) i que consistien en un edifici exempt però pròxim a la muralla, configurat a través de mòduls o trams que eren annexats l'un al costat de l'altre a través d'envans transversals, en funció del nombre de soldats que calgués allotjar. Al centre, un mur longitudinal separava dues naus amb dormitoris que permetien encabir-hi quatre llits per a vuit soldats i una xemeneia. Les escales eren disposades al costat de cada mòdul, donant accés al segon i al tercer pis i, als extrems del quarter, s'hi adossaven els pavellons destinats a l'allotjament del cos d'oficials, considerant que aquesta disposició facilitaria la formació de la guarnició en ordre de batalla a l'exterior.

Verboom, format a l'Acadèmia de Matemàtiques de Brussel·les i col·laborador de Vauban des del 1701 fins al 1706 a Anvers i Namur,¹⁵ proposà una tipologia formal basada en criteris de tradició vitruviana i molt similar al model del seu mestre. Es tractava d'un quarter longitudinal i modular, destinat a un batalló d'infanteria de 500 a 600 soldats, i dos cossos de major proporció adossats als extrems, que constituïen els pavellons per a 48 oficials. Així doncs, els quarters havien de ser edificis exempts de dues plantes, formats per cinc mòduls dividits en dues naus a través d'un mur longitudinal. Cada mòdul presentava una escala doble central, dues portes d'accés i quatre cambres amb capacitat per a cinc llits, una finestra i una xemeneia de maó situada al mur longitudinal.

Els pavellons laterals estaven formats per un mòdul de tres plantes amb coberta a quatre aigües, en el qual hi havia les cambres per a dos oficials subalterns, separades per una escala doble central, amb una sala a tall de vestidor, un dormitori, una cuina i una cambra pels criats.

Pel que fa a l'alçat, els dos pavellons laterals havien de sobresortir lleugerament de la línia de façana, com també ho feia el tram central del quarter, coronat amb un frontó triangular que acollia la imatge de les armes del rei. Els paviments eren de maó i s'empraven carreus de pedra picada en el sòcol, angles, cornises, motllures, brancals i llindes de portes i finestres, ja que reforçava la solidesa del conjunt enfront del seu ús diari. Pel que fa als sostres, els mòduls del primer i segon pis eren coberts amb bigues de fusta massissa i un entrebigat amb voltes de canó; i a les golfes, habilitades com a magatzems de gra o roba de llit, s'emprava una coberta a dues aigües.

La tipologia de quarter concebuda per Verboom va ser reproduïda de manera fidel a l'hora de dissenyar alguns quarters espanyols durant la primera meitat del segle XVIII, com és el cas del quarter de Palma

14 J. Muller, *Tratado de fortificación*, I, p. 370-374; J. Cantera, *La Domus Militaris Hispana*, p. 55-56; F. Dallemagne, *Les casernes françaises*, p. 43; J. C. Hernández, «Geronimo Amici», p. 241; A. Marzal, «Los cuarteles andaluces», p. 34-35.

15 J. M. Muñoz, *Jorge Prospero Verboom*, p. 32-33 i 90.

de Mallorca, traçat el 1728 per l'enginyer Martín Gil de Gaínza,¹⁶ el quarter de Marbella, delineat per Pedro Coysevox el 1729 o el mateix quarter de Tortosa. Tot i que els historiadors no han arribat a un acord respecte al grau d'utilització d'aquesta tipologia a la pràctica,¹⁷ en diverses ocasions s'ha apuntat que el quarter projectat per Verboom no s'acabà d'assentar mai com a model uniforme per a la seva edificació en el territori espanyol, a causa de motius climàtics i d'espai,¹⁸ i que seria la tipologia quarteraria concebuda per l'enginyer Bernard Forest de Bélidor (Catalunya, 1698 – París, 1761) la que tindria més fortuna fins a mitjans del segle XIX.¹⁹ Com bé exposa J. C. Hernández,²⁰ ja al 1769 la publicació del Tractat de Fortificació de John Muller, amb les aportacions de l'enginyer Miguel Sánchez Taramás, donaven a conèixer els diversos inconvenients que el model de Verboom havia presentat en la seva aplicació a la pràctica, emfasitzant, per exemple, detalls com la privació de comunicació i vigilància interna entre mòduls, a causa de la situació de les escales, a més de la necessitat de disposar d'un espai físic capaç d'acollir les grans dimensions del quarter, aspecte poc comú a l'interior de les places fortes.

Pel que fa al projecte d'aquarterament emprès al 1718, J. M. Muñoz denota que, tot i comptar amb una normativa establerta i amb un model de quarter unitari, aquest es va limitar a la reparació d'antigues casernes i a l'habilitació i reforma d'altres edificis existents a les ciutats; i no seria fins al 1724 que un nou impuls del marquès de Castelar, nou ministre de guerra, motivaria que les places fortes emprenguessin la construcció d'allotjaments de nova planta per als regiments establerts de forma permanent en aquestes ciutats.²¹

Va ser, doncs, en aquest moment, quan es va emprendre la projecció dels quarters de Tortosa. L'emplaçament escollit fou el turó del Sitjar, atès que durant la segona meitat del segle XVII aquesta zona, situada al sector sud-occidental de la ciutat, ja s'havia sotmès a un projecte de modernització de les seves fortificacions, en transformar els tres baluards

16 AGS, MPD, 44/002.

17 C. Laorden (*Fortificaciones en Cataluña*, p.159) defensa que es tracta d'una tipologia molt estesa a Espanya durant el Set-cents, mentre que M. A. Baila (*La ciutat de Tortosa*, p.262) sosté que Tortosa representa un dels pocs exemples duts a terme; i J. M. Muñoz (*Jorge Prospero Verboom*, p.188) estima la seva utilització molt estesa, si bé amb derivacions respecte al seu sistema de proporcions, ordre i distribució. Hom és de l'opinió que, tenint en compte els pocs exemples localitzats que reproduïen sense notables modificacions el model de Verboom, hauríem de considerar que aquest model unitari no va tenir molta fortuna i va ser utilitzat indistintament respecte a les altres tipologies de quarter, com la de voltes a prova de bomba o el quarter d'esquema claustral, pel que sembla que l'elecció d'un o altre restava en funció de les característiques del terreny i la plaça fortificada.

18 AGS, SG, legajo 2989; citat a J. M. Muñoz, «El ejército como vía de transmisión», p. 373; A. Marzal, «Los cuarteles andaluces del siglo XVIII», p. 40.

19 B. Forest de Bélidor, *La science des ingénieurs*, p. 388-392; J. Cantera, *La Domus Militaris Hispana*, p. 53 i 56; A. Marzal, «Los cuarteles andaluces del siglo XVIII», p. 35-36.

20 J. Muller, *Tratado de fortificación*, I, p. 375-376; cit. a J. C. Hernández, «Gerónimo Amici», p. 242-243.

21 J. M. Muñoz, «Los cuarteles de Barcelona», p. 712-719.

del turó —de la Victòria, del Sant Crist i de les Creus— de bastions medievals a baluards poligonals. D'aquesta manera, les fortificacions es van poder adaptar a les recents necessitats estratègiques i a les noves tècniques poliorcètiques del moment i millorar així la seva efectivitat defensiva davant l'artilleria ofensiva. Aquest indret també reunia les característiques tàctiques i polítiques que Verboom considerava òptimes per a la situació dels quarters, en emplaçar-se lluny dels comerços dels pobles, de manera que hi havia un respecte vers a les propietats dels veïns, alhora que es podia oposar resistència a qualsevol intent de revolta.²²

Evolució del projecte de quarters per a Tortosa

El primer projecte per a l'edificació dels quarters permanents de Tortosa, fruit de l'empenta constructiva de 1724, va ser realitzat per l'enginyer en cap Andrés de los Cobos i data del 4 de gener de 1725.²³ El plànol mostra el paratge de les Bretxes i consta d'una planta que situa tots els edificis a projectar, la secció longitudinal del quarter, una petita descripció sobre l'emplaçament escollit i el pressupost de la construcció, indicant que la guarnició necessària per a la ciutat era de dos batallons d'infanteria i d'un cos d'oficials, motiu pel qual era indispensable projectar aquests edificis de gran envergadura al turó del Sitjar, ja que constituïa l'únic terreny intramurs amb la suficient capacitat per a aquesta empresa.

L'Arxiu General Militar de Madrid també conserva un expedient signat per Cobos el mateix 4 de gener de 1725, en el qual descriu més àmpliament els motius que justificaren l'elecció d'aquest emplaçament,²⁴ afirmant que l'elevació i eminència del turó permetrien que el quarter i el pavelló fossin reconeguts com una obra monumental, representativa i visible des de qualsevol punt de la ciutat, a més de protegir els tres sectors més exposats a l'atac enemic. D'altra banda, resultaria un projecte més econòmic, en tractar-se d'un paratge inhabitat que no els obligaria a invertir en expropiacions de terrenys ni demolicions d'edificis.

En aquest mateix expedient, l'enginyer recollia la seva consideració sobre l'estat dels quarters que fins llavors es feien servir per a l'allotjament de la tropa a la ciutat i afirmava que eren cases particulars «tan incomodas para la habitación de ellas como se puede creer, estando sin las oficinas precisas y sin la resistencia de techos y divisiones que requiere, y siendo situadas en bien distantes calles y todas muy dentro del comercio de los vecinos», pel què no estimava convenient valer-se de cap d'aquelles per al seu projecte.

Pel que fa al plànol, Cobos descrivia que l'edificació del conjunt es basaria en una estructura de maçoneria, pedra picada i maó, però

22 A. Bonet Correa, «Utopía y realidad en la arquitectura», p. 66.

23 AGS, MPD, 19/033.

24 AGMM, Colección General de Documentos (CGD), legajo 3-1-4-5, 4 de gener de 1725.

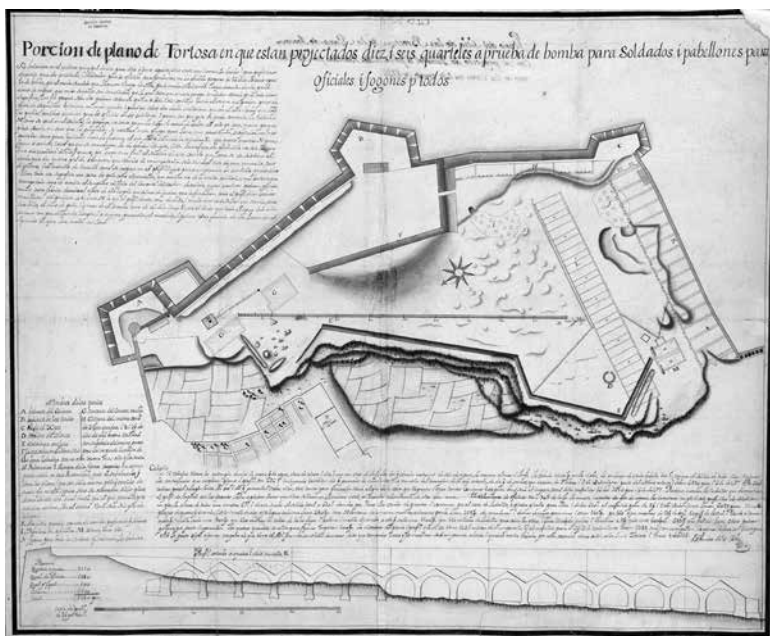

Figura 1. Andrés de los Cobos, *Porción de plano de Tortosa en que están proyectados diez i seis quartiles a prueba de bomba para soldados i pabellones para oficiales i fogones para todos*. Tortosa, 4 de gener de 1725. Archivo General de Simancas, Mapas, Planos y Dibujos, 09/033.

també observava la conveniència d'aprofitar les runes del convent dels carmelites i la penya característica del terreny per tal d'aportar més solidesa a les cortines de la muralla en què serien adossats els edificis, a més d'abaratir la construcció, que llavors suposaria un cost aproximat de 19.010 pesos.

Quant al seu disseny, l'enginyer optà per un edifici d'una única planta amb una coberta a prova de bomba, realitzada a partir de 16 voltes de canó sustentades per murs i pilars de pedra adossats al llenç de muralla. A la descripció del plànol, Cobos constatava que el disseny de coberta a prova de bomba era el més adequat «por el mucho servicio que hacen en tiempo de sitio, por la mucha subsistencia i larga duración de ellos, por el ahorro de reparos que en los sencillos son inevitables, por la poca costa que en este parage tendrán siendo peña toda esta superficie, i en fin porque sobre ellos podrán colocarse quince o diez i seis cañones contra el ataque que puedan poner a la parte de Capuchinos»,²⁵ ja que la coberta amb voltes de canó disposaria, al seu capdamunt, d'una segona coberta a doble vessant i d'un terraplè que cobriria l'espai entre voltes, formant un terrat en el qual es podrien situar setze canons per a defensar-se dels possibles atacs que es rebessin des del baluard de la Victòria.

De fet, l'ús de quarters amb voltes a prova de bomba ja havia estat una solució recurrent en diverses places fortes, perquè constituïa un sistema d'allotjament que permetia millorar notablement les defenses de la

25 AGS, MPD, 19/033.

ciutat, en eixamplar els corredors de la muralla amb diversos cossos coberts per terrasses planes transitables. D'aquests, en conformen una mostra representativa els plànols projectats a les ciutats de Ceuta el 1724, La Corunya el 1742 o Pamplona el 1720 i el 1755.²⁶

D'altra banda, i per evitar problemes d'higiene a l'interior del quarter, Cobos delineà uns espais comuns amb latrines per als soldats en un angle de la muralla situat a l'exterior de la caserna; mentre que les cuines s'emplaçaven en quatre mòduls adossats a la cortina del baluard de les Creus i del Sant Crist. La cisterna, en canvi, era una estructura exempta situada entre el quarter i el pavelló, amb dos compartiments que proporcionaven l'aigua necessària per a l'obra.

Per últim, el pavelló dels oficials també es projectava com una estructura independent i paral·lela al quarter dels soldats. Cobos en destacava els nombrosos corredors, portes i finestres que caracteritzaven la seva distribució i estava format per dos pisos, amb deu cambres dobles i nou espais comuns a cada planta.

Malgrat, però, la projecció d'aquest pla l'any 1725, la documentació indica que les obres procediren molt lentament i que durant els dos anys següents només es va emprendre la perforació de la penya, l'excavació del primer dipòsit de la cisterna i el transport de les pedres necessàries al peu de l'obra.²⁷ Potser és per aquesta raó que l'any 1727 es procedia a modificar el projecte del quarter d'infanteria i Alejandro de Retz, enginyer director del Principat, delineava un nou projecte per a dos quarters que semblava utilitzar com a referent teòric el model de Verboom.

Aquest enginyer, que ja havia treballat en les obres de fortificació del Cap del Pont de Tortosa, tenia a les seves mans la nova campanya constructiva dels quarters, d'ençà que Verboom li atorgués aquesta potestat durant la seva absència.²⁸ De Retz delineà per a Tortosa dos plànols datats del 5 de març i el 5 de maig de 1727,²⁹ donats a conèixer per l'autor C. Laorden,³⁰ que presenten un model de quarter d'infanteria de dos pisos, format per cinc mòduls, que mesurava 44 *toises* de llargària (antiga mesura francesa de longitud que equivaldria a 85,756 metres). Cada pis s'organitzava en deu cambres amb capacitat per a onze llits, una xemeneia i dues finestres, mentre que en unes altres cinc sales més cenyides, situades cada dues cambres, s'hi emplaçarien les portes d'accés i les escales de pedra picada. Pel que fa als sostres, les voltes a prova de bomba se substituïen per la disposició de diverses bigues de fusta i un entrebigat de voltes de canó a cada pis, mentre que una coberta exterior a doble vessant clouria el conjunt a la teulada. Finalment, Retz

26 AGS, MPD, 58/043; 09/092; 31/019 i 37/028.

27 ACBEB, Llibre de provisions 100, Segunda mano de 1737, f. 11r-v.

28 J. M. Muñoz, *Jorge Prospero Verboom*, p.183.

29 AGMM, C, T-35-05 i T-01-10.

30 C. Laorden, *Fortificaciones en Cataluña*, p. 155.

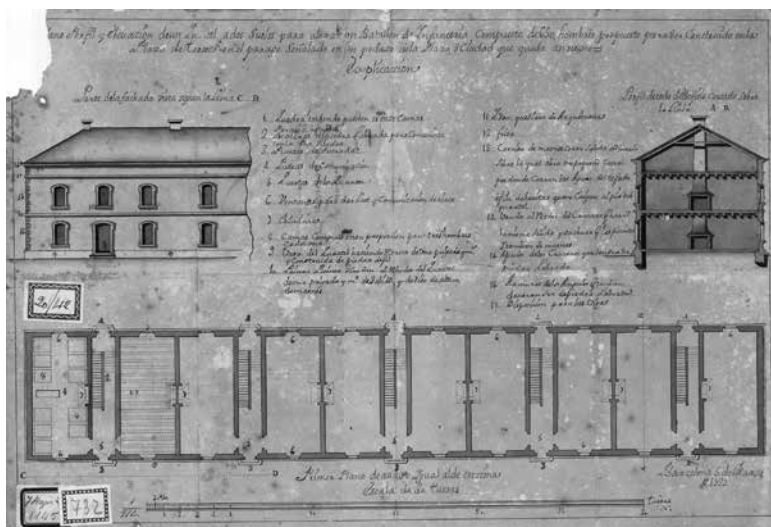

Figura 2. Alejandro de Retz, Plano, Perfil y Elevación de un Cuartel a dos Suelos para alojar un Batallón compuesto de 650 hombres propuesto para ser construido en la Plaza de Tortosa. Barcelona, 5 de març de 1727. Archivo General Militar de Madrid, Cartoteca, T-35-05. Publicat per: Laorden Ramos, *Fortificaciones en Cataluña: Tortosa y Bajo Ebro*, p. 155.

proposava per a la façana un basament en pedra de fil, amb carreus encoixinats als angles, marcs de pedra picada a les portes i finestres; i fileres de maons en les motlures, l'arquitrau, el fris i la cornisa.

Així mateix, per justificar l'absència dels pavellons d'oficials que Verboom disposava als extrems dels quarters en el *Proyecto General Impreso*, Alejandro de Retz notificà, en una carta a l'intendent Antonio de Sartine,³¹ que el nou emplaçament dels quarters al turó no presentava l'extensió de terreny suficient per a poder adossar uns pavellons d'oficials als seus extrems, motiu pel qual procedia a projectar un pavelló independent i pròxim als quarters de la tropa, que respectaria la distribució interior descrita per Verboom.

Un cop, doncs, aprovat el projecte de Retz, l'obra dels quarters s'iniciava el 26 d'agost de 1727,³² i l'enginyer en cap, Andrés de los Cobos, s'encarregava de dirigir-la, alhora que conduïa la reparació d'altres construccions de la ciutat.

Per conèixer la disposició definitiva que Retz donà als quarters en el turó del Sitjar, ens hem de remetre a un plànol tramès per Cobos al capità general de Catalunya, marquès de Risbourg, el 8 d'abril de 1728.³³ Es tracta d'un planell de la zona de les Bretxes, delineat per l'enginyer ordinari Joaquín Pérez Conde,³⁴ que mostra la disposició dels dos quarters d'infanteria i del pavelló d'oficials tal com Alejandro de Retz hauria establert construir-los el 1727. Així doncs, els dos quarters per a soldats

31 AGS, SG, legajo 3314, 17 de maig de 1727.

32 AGS, SG, legajo 3314, 6 de setembre de 1727.

33 AGS, MPD, 18/074.

34 Coneixem el nom de l'enginyer gràcies a la carta que Cobos escrigué des de Barcelona al marquès de Risbourg i que remetia juntament amb el plànol citat. AGS, SG, legajo 3320, 8 d'abril de 1728.

es disposaven en forma de L i, davant la manca d'espai per adossar-los uns pavellons d'oficials als seus extrems, aquests eren projectats com un únic cos independent que se situava en paral·lel al quarter vertical.

Aquest plànol es va expedir, concretament, amb motiu del permís que el prior dels carmelites descalços sol·licitava al marquès de Risbourg per poder reconstruir el convent que el 1708 els fou destruït al turó del Sitjar;³⁵ ja que, si bé el 1712 el rei els havia assenyalat un terreny al barri de Remolins per poder-lo reedificar, els enginyers ho consideraren perjudicial per a les obres del castell de la Suda i els suggeriren el seu assentament en un terreny adjacent a l'antic molí de vent del Sitjar.

Així doncs, en la consulta feta a l'enginyer en cap sobre la conveniència de projectar aquest convent en la proximitat als quarters militars que requeria l'obra, Cobos en manifestava un judici positiu, de la mateixa manera que ho havien fet el bisbe i l'Ajuntament de Tortosa, ja que es considerava que l'espai entre el convent, la muralla i els quarters era suficient i que oferiria una assistència espiritual convenient per a la tropa, a més de cambres addicionals per a la guarnició en estat de setge.³⁶

Malgrat això, el 20 de juny de 1728 l'enginyer segon Juan Amador Courten, que supervisava l'execució de l'obra mentre Andrés de los Cobos residia a Barcelona, va remetre a l'enginyer general, Jorge Próspero de Verboom, que llavors es trobava a Madrid, els nous plànols del turó³⁷ i una relació de les circumstàncies i els desnivells propis de la zona,³⁸ perquè aquest reconegués si el terreny que els carmelites descalços sol·licitaven al Sitjar era convenient per a l'empresa dels quarters. En valorar aquesta documentació, Verboom notificà al ministre de guerra, marquès de Castelar, que davant l'escassetat d'espai que presentava la zona del molí de vent, aquest no possibilitaria a la comunitat d'edificar els seus murs a més de quatre *toises* de distància dels quarters (7,796 metres), una separació que resultava insuficient. Per aquest motiu, l'enginyer considerava més adient ressituar el conjunt conventual a una zona més elevada del turó i emplaçar els quarters a la cortina de la muralla compresa entre baluards.³⁹

En certa manera, aquesta proposta sobre el canvi d'emplaçament dels quarters recuperava el projecte de quarter adossat a la muralla que havia estat proposat per Andrés de los Cobos el 1725 i desestimava, per consegüent, la continuïtat de les obres portades a terme des de l'agost de 1727 al vessant septentrional del turó, perquè, en analitzar aquest projecte, a banda d'observar la construcció de tres edificis en lloc dels dos que dictaminava el *Proyecto General Impreso*, també observava modificada la disposició interior de les cambres i les xemeneies del

35 C. Narváez, *El tracista Fra Josep de la Concepció*, p.98-103.

36 AGS, SG, legajo 3320, 8 d'abril de 1728.

37 AGMM, C, T-19-09.

38 AGMM, CGD, legajo 3-1-4-5, 20 de juny de 1728.

39 AGS, SG, legajo 3320, 18 d'agost de 1728.

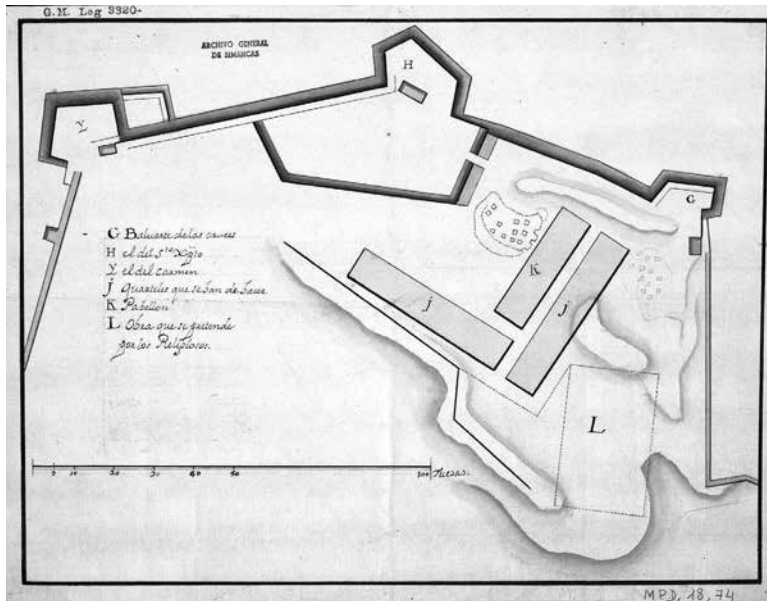

Figura 3. Joaquín Pérez Conde, *Plano de parte de la plaza de Tortosa con indicación del lugar solicitado por los Carmelitas Descalzos para reedificar su convento*, Tortosa, 1728. Archivo General de Simancas, Mapas, Planos y Dibujos, 18/074. Publicat per: Laorden Ramos, *Fortificaciones en Cataluña: Tortosa y Bajo Ebro*, p. 160.

quarter, un canvi del qual n'ignorava el motiu però que considerava innecessari, en presentar unes proporcions molt similars a les del quarter model.

Per altra banda, els problemes de finançament i d'execució que presentava el projecte aprovat el 1727 també es començaren a manifestar en l'actitud recelosa del consistori tortosí enfront de l'augment, en 4990 pesos, que importava la construcció dels quarters d'Alejandro de Retz respecte dels d'Andrés de los Cobos, a causa del cost dels materials escollits i a les quantitats que se n'havia d'emprar per poder donar una major estabilitat a l'obra.⁴⁰ Aquest fet afectà, inevitablement, la progressió de la construcció, ja que el plànol sobre l'estat d'aquesta fàbrica traçat per Juan Amador Courten el 20 de juny de 1728,⁴¹ i la relació redactada per l'enginyer sobre l'evolució de les obres des del seu inici,⁴² demostren que únicament se n'havien excavat una quarta part dels fonaments; tot i que amb els 6.000 pesos concedits pel rei, la ciutat aportava a l'obra els mestres i manobres que treballaven diàriament la pedra de fil que s'emprava en els fonaments, que tallaven la fusta pels sostres i que amaraven la calç i preparaven el morter.

Fou també en vista d'aquesta situació i del fet que el pendent del terreny tampoc afavoria el seu progrés, que Verboom plantejà al marquès de Castelar la possibilitat de suspendre les obres i de construir els quarters i els pavellons vora el baluard del Sant Crist; o de seguir amb les obres del

40 AGS, SG, legajo 3320, 22 d'agost de 1728.

41 AGMM, C, T-01-11.

42 AGMM, CGD, legajo 3-1-4-5, 20 de juny de 1728.

quarter començat i adherir-li els pavellons d'oficials que s'especificaven en el projecte model. D'aquesta manera es podia aconseguir projectar una plaça amb la capacitat suficient per fer guàrdies i destacaments i es podien acordar les disposicions necessàries per incentivar un major fervor constructiu.

Tenint en compte el seu judici, el 25 d'agost de 1728 Juan Amador Courten presentava a Melchor de Mendieta, governador militar de Tortosa, un projecte de reforma sobre la disposició dels quarters que ascendia a 32.450 pesos,⁴³ però que proposava recuperar el quarter amb voltes a prova de bomba d'Andrés de los Cobos, mantenint, alhora, els fonaments del quarter emplaçat al vessant septentrional per convertir-lo en pavelló d'oficials, ampliant-lo en 35 *toises* de longitud (68,215 metres) i un tercer pis d'alçada per disposar-hi les cambres necessàries pel capità i pels subalterns.

D'altra banda, el pavelló d'oficials de Retz seria substituït pel pavelló d'Estats Majors, que, amb una longitud de 27 *toises* (52,623 metres), constituïria l'habitatge del coronel, tinent-coronel i sergent major. D'aquesta manera, també s'aconseguiria una distància de terra major entre els quarters i el convent dels carmelites descalços.

Un cop rebuts aquests plànols, Melchor de Mendieta, en una carta del 4 de setembre de 1728,⁴⁴ deixava en mans de Verboom l'elecció del pla més adient a seguir, però li expressava l'aversió que sentia pel projecte que s'estava duent a terme en aquell moment i per no haver-se seguit des d'un primer moment el projecte de Cobos de 1725, probablement pel seu cost i la seva adequada situació en vista a les característiques del terreny.

El 3 octubre de 1728 Juan Amador Courten remetia novament a Verboom el plànol del turó i dels quarters i pavellons presentats l'agost d'aquell mateix any,⁴⁵ juntament amb una relació sobre les circumstàncies i desnivells propis de la zona,⁴⁶ perquè aquest els reconegués i en fes les consideracions oportunes. Desconeixem la valoració de Jorge Próspero de Verboom, però cal constatar que només tres mesos més tard, dos plànols delineats per Courten⁴⁷ evidencien un nou canvi de projecte. En aquests, l'enginyer mostra l'inici de l'edificació del pavelló de Sant Joan, presentant-lo com un dels dos pavellons per a oficials que es construïen annexos al quarter, adaptant-se finalment al model establert pel *Proyecto General Impreso* de Verboom.

43 AGMM, CGD, legajo 3-1-4-5, 25 d'agost de 1728; C, T-01-12, T-01-13, T-01-14, T-01-15, T-19-07.

44 AGS, SG, legajo 3320, 4 de setembre de 1728.

45 AGMM, C, T-19-06, T-19-08.

46 AGMM, CGD, legajo 3-1-4-5, 3 d'octubre de 1728.

47 AGMM, C, T-35-06; T-35-07, M.A. Baila, *La ciutat de Tortosa*, p. 260, cita l'existència d'un projecte signat per Courten el 13 de gener de 1729, sense especificar-ne la font documental ni aportar cap descripció al respecte.

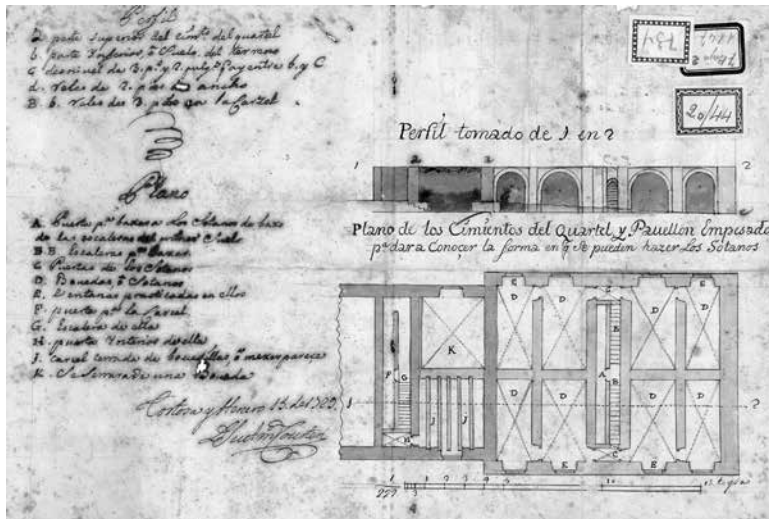

Figura 4. Juan Amador Courten, *Plano de los cimientos del Cuartel y Pabellón Empezado para dar a conocer la forma en que se pueden hacer los Sótanos*. Tortosa, 15 de gener de 1729. Archivo General Militar de Madrid, Cartoteca, T-35-07.

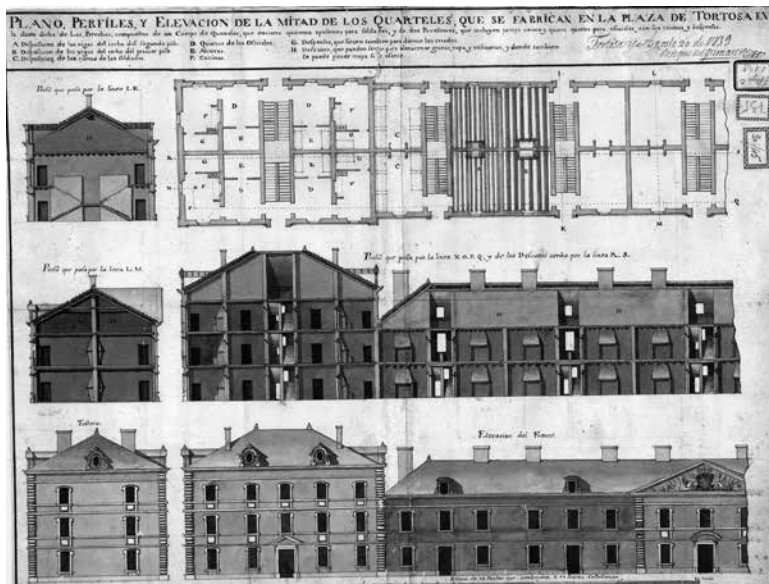

Figura 5. Enrique Legallois de Grimarest, *Plano, Perfiles y Elevación de la Mitad de los Cuarteles, Que se Fabrican en la Plaza de Tortosa en la altura dicha de las Brechas*. Tortosa, 20 de agosto de 1739. Archivo General Militar de Madrid, Cartoteca, T-18-01. Publicat per: Laorden Ramos, *Fortificaciones en Cataluña: Tortosa y Bajo Ebro*, p. 156.

És possible, doncs, que a finals de 1728, després que Verboom reconegués els plànols i els pressupostos del projecte del 25 d'agost i del 3 d'octubre, aquest considerés més convenient aprofitar els fonaments del quarter emprès el 1727 per continuar l'obra seguint el seu model unitari i projectant dos cossos adossats als seus extrems com a pavellons pels oficials. Malgrat això, l'absència dels expedients o relacions que acompanyaven els plànols de 1729 ens impedeix assegurar que aquest fos el moment en què s'aprovà el que es convertiria en el projecte definitiu dels quarters. Si més no, en aquell moment es va plantejar com

una opció factible; i el fet que, l'any 1733, s'estigués obrant la coberta del segon pavelló, ens permet refermar aquesta hipòtesi.⁴⁸

Aquest canvi de projecte demostra, per altra banda, que els pares carmelites no van poder aconseguir la llicència per a la construcció del convent al turó del Sitjar, ja que els pavellons adossats al quarter passaven a ocupar part del terreny que s'havia destinat a la seva reconstrucció. Tal com indica C. Narváez,⁴⁹ tot sembla indicar que l'orde hauria d'esperar fins al 1743 per poder beneficiar-se de la reedificació del seu convent en un altre indret intramurs de la ciutat.

A partir d'inicis del 1729, la mancança d'instruments gràfics per analitzar l'evolució de la construcció dels quarters fins a l'any 1739, és pal·liada per les notícies que ens aporten els llibres de provisions de l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre, ja que, des del 1730, recullen els acords relatius a la construcció dels quarters i permeten considerar l'evolució de les obres des d'un nou punt de vista, proporcionat pel consistori tortosí, que era la institució encarregada del finançament de l'obra.

A grans trets, la revisió del procés de construcció del període comprès entre 1730 i 1739 permet observar que les obres dels quarters es limitaren a la finalització de les cobertes, finestres, portes, xemeneies, elements ornamentals de la façana, escales i fogons; a més de l'habilitació de les golfes per a poder allotjar dos batallons d'infanteria en un únic quarter; pel que considerem que la construcció dels fonaments i els elements estructurals de l'obra varen progressar substancialment fins a l'any 1730 i que, a partir de llavors, la construcció es va centrar en la finalització de les obres menors.

Tal com denota J. Vidal,⁵⁰ el 15 de març de 1730 l'enginyer Juan Amador Courten comunicava a l'Ajuntament que era menester disposar d'una nova remesa de pedra de grans dimensions per poder realitzar les armes del rei, fet que indicaria que les obres presentaven un estat força avançat. De totes maneres, una relació redactada per l'enginyer en cap Enrique Legallois de Grimarest el 1739 demostra que, nou anys després, encara restava pendent «hacer el frontispicio con el trofeo de las Armas del Rey»,⁵¹ així com altres elements de la façana.

Aquest fenomen ens permet considerar un altre dels problemes que, reiteradament, palesen els acords del consistori; i es tracta de la mancança contínua dels operaris i dels materials necessaris per fer progressar les obres de construcció dels quarters d'una forma adequada, a causa dels endarreriments en l'abonament dels jornals que corresponien al sobreestant, mestres d'obres i empresaris de la pedra, fusta i ferramenta que hi treballaven. Tal com s'exposarà en la

48 ACBEB, Llibre de provisions 99, Segunda mano de 1733, f. 70v-71r.

49 C. Narváez, *El tracista Fra Josep de la Concepció*, p. 101.

50 J. Vidal, «Sobre pedres i mestres», p. 554-555.

51 AGS, SG, legajo 3314, 10 de setembre de 1739.

tercera part d'aquest article, el pretext de l'Ajuntament sempre fou el de considerar que el projecte que llavors es realitzava al Sitjar comportava unes despeses molt més altes que el plantejat per Cobos el 1725 i que, per tant, calia que alguns dels materials més costosos designats per a la seva construcció se substituïssin per d'altres de més econòmics, a més de reduir al mínim el nombre d'obrers que hi treballaven.⁵²

Reprement l'evolució del projecte dels quarters, caldria destacar la labor del ja mencionat Enrique Legallois de Grimarest com a enginyer en cap de les obres, ja que hi treballà durant dos períodes extensos, datats d'entre 1731 i 1733 el primer i d'entre 1736 i 1740 el segon.⁵³ Com ja havíem apuntat anteriorment, aquesta segona etapa va coincidir amb una nova empena constructiva que el va permetre emprendre un avenç important en les obres de Tortosa, tal com demostren els tres plànols localitzats a l'Arxiu Militar de Madrid i que representen la planta, l'alçat i els perfils del quarter d'infanteria i dels pavellons d'oficials, reproduint fidelment el projecte unitari de Verboom de 1717.⁵⁴

Francisco Miguel Marín, enginyer director del Principat des del 1737, realitzà una còpia d'aquests plànols per tal de trametre'ls al duc de Montemar, llavors nou ministre de guerra, el 12 de setembre de 1739.⁵⁵ La relació que acompanyava els plànols recollia novament els problemes que el consistori tortosí ocasionava al desenvolupament de l'obra, en no subministrar els cabals, materials i operaris necessaris per finalitzar-la, i annexava la relació sobre l'estat de les obres que Grimarest havia remès a Marín el 10 de setembre de 1739,⁵⁶ en la qual feia constar que encara mancaven realitzar els fogons de les cuines dels oficials, algunes portes i finestres del pavelló, la ferramenta i algunes portes de les golfes, l'arrebossat de les parets exteriors, el frontó amb les armes del rei i alguns elements de les cobertes.

Malgrat això, el setembre de 1741 el consistori acordava comunicar al capità general i al fiscal de la Reial Audiència que restava conclòs l'interior dels quarters i pavellons, a excepció d'alguna particularitat⁵⁷ i, tres anys després, s'arranjava també la finalització de la cisterna amb dipòsit doble que es trobava darrere els quarters i el lloc comú per a les latrines dels soldats.⁵⁸

L'any següent, el tinent del rei de la plaça de Tortosa, Felip Pellicer de Bustamante, presentava un projecte per a l'adequació dels encontorns

52 ACBEB, Llibre de provisions 98, Segunda mano de 1731, f. 1r-v.

53 J. Vidal, «Els quarters militars de Tortosa», p. 195-196.

54 AGMM, C,T-14-13; T-18-01; T-18-02; la localització d'aquests plànols rebat la hipòtesi proposada per J. M. Muñoz, que considerava que Juan Caballero hauria estat l'autor dels plànols que copià Miguel Marín, en haver estat enginyer de la plaça de Tortosa. J. M. Muñoz, *Jorge Prospero Verboom*, p.189.

55 AGS, MPD, 18/065; 07/042.

56 AGS, SG, legajo 3314, 12 de setembre de 1739.

57 ACBEB, Llibre de provisions 101, Cuarta mano de 1741, f. 32r.

58 AGS, MPD, 09/033; AGMM, C, T-01-13, T-31-20.

del quarter i l'habilitació de l'accés al Sitjar des del peu del turó.⁵⁹ Els plànols i la relació, obra de l'enginyer segon Francisco Llobet, destinat a Tortosa com a enginyer en cap entre 1742 i 1744,⁶⁰ fan referència a la construcció de dos camins que unirien els carrers de la ciutat amb el quarter; un primer projectat des de l'antic carrer del Carme, passant per l'església de Sant Francesc i el Calvari, i un segon des del cantó de Santa Clara. També hi ha notícia d'una carta que el 4 d'agost de 1745 Josep Francesc d'Alós, regent de la Reial Audiència de Catalunya, feia arribar al ministre de guerra, marquès de la Ensenada i en la qual li comunicava que ell mateix havia passat a aprovar el projecte «para no dejar enfriar el animo de aquellos regidores, echo cargo de lo que declaran con acierto los peritos, y a fin de no diferir la obra para el Hinvierno».⁶¹

L'últim plànol projectat en relació a la construcció dels nous quarters data del 18 de gener de 1750 i fou realitzat per l'enginyer segon Juan Caballero, destinat a Tortosa com a enginyer en cap des del març de 1749 fins al març de 1751,⁶² en substitució de l'enginyer segon Juan Foucault. Aquest plànol mostra la planta i el perfil longitudinal del quarter i del fort d'Orleans, i en ella podem distingir-hi la presència definitiva de la cisterna i dels llocs comuns annexos a l'exterior de la cortina de la muralla que sorgia del baluard de la Santa Creu.

Finalment, tot i que la documentació ja havia registrat el seu ús provisional durant l'any 1749 per a l'allotjament de tropes;⁶³ el 5 d'abril de 1751 el consistori lliurava oficialment els quarters a l'Estat Major.⁶⁴

Finançament de l'obra dels quarters

El reglament de 1718 especificava que, donat l'alleujament que per a la població civil representava la construcció d'uns quarters de nova planta intramurs, en alliberar-se de la càrrega que els suposava oferir el seu allotjament als soldats, i en vista dels beneficis econòmics que obtindrien amb la presència de la tropa a la ciutat, les poblacions serien obligades a sufragar el cost de la construcció dels nous quarters. D'aquesta manera, un cop l'enginyer hagués realitzat el projecte i un pressupost aproximat de l'obra, l'intendent del Principat i la Secretaria de Guerra procedirien a calcular el percentatge que li corresponia aportar a cada veí en proporció de les seves hisendes i rendes. Catalunya, però, en haver de projectar un major nombre de quarters a causa de la seva situació política, hauria de carregar únicament amb un terç del cost total de les obres, ja que

59 ACA, Comandancia de Ingenieros, legajo 135; citat a H. Capel, *Los Ingenieros militares en España*, p. 279-280.

60 AGS, SG, legajo 3314, 27 de juliol de 1745; AGS, MPD, 18/066.

61 AGS, SG, legajo 3314, 4 d'agost de 1745.

62 ACA, Comandancia de Ingenieros, legajo 125; citat a H. Capel, *Los Ingenieros militares en España*, p. 92.

63 ACBEB, Llibre de provisions, 103, Segunda mano de 1749, f. 9r.

64 ACBEB, Llibre de provisions, 104, f. 114v; J. Vidal, «Els quarters militars de Tortosa», p. 196.

el rei considerava convenient «aliviarle de las dos tercias partes de su importe, cargandolas à las Castillas en la forma que se expresará». ⁶⁵

Així doncs, els quarters de Tortosa s'acordaren construir, en gran part, a expenses de la ciutat, però malgrat la determinació i bona voluntat dels partícips l'any 1725, la fàbrica va esdevenir un cúmul de contratemps i canvis poc afortunats que van acabar afectant, irremeiablement, la finalització de l'obra en el temps estipulat.

Una carta de l'alcalde de Tortosa, Benito Prima i Vinyals, dirigida a la Reial Audiència de Catalunya l'11 de maig de 1737, ⁶⁶ ens permet conèixer qui i com s'havia assumit el finançament de l'obra dels quarters a la ciutat. D'entrada sabem que l'Ajuntament, disposant d'un capital molt limitat, havia afrontat l'inici de la construcció per compte propi, però que Pere de Miravall, regidor de l'Ajuntament de Tortosa i comissari de l'obra dels quarters fins al 1731, ⁶⁷ havia procedit com a procurador del consistori davant l'intendent Antonio de Sartine per tal d'acordar, el 31 de maig de 1727, l'atorgament a la ciutat d'una bonificació de la Reial Hisenda de 6000 pesos a la contribució del cadastre, amb l'objectiu de cobrir part de la despesa de les obres i obligar a la ciutat a costejar la quantitat restant fins a la seva conclusió, en un termini establert de tres anys. ⁶⁸

L'Ajuntament, a més, es comprometia a conservar i reparar els quarters antics de la ciutat mentre es construïa el nou, ⁶⁹ tot i que l'estat de conservació dels quarters vells acabaren implicant també l'habilitació de noves cases particulars com a quarters provisionals per a la guarnició. ⁷⁰

L'elevada despesa que suposava aquesta construcció va implicar que l'any 1728 el consistori hagués de reunir als gremis, nobles i cavallers de la ciutat per denotar la utilitat i el benefici que els comportaria la finalització dels quarters de nova planta en el període de temps més curt possible. En aquest sentit, se'ls proposà participar voluntàriament en el cost de la seva edificació, satisfent un jornal que els seria assignat o oferint a una persona apta pel treball en l'obra. Consegüentment, els veïns van acordar ajudar a costejar la construcció fins al 20 de desembre de 1731, moment en què optaren per deixar de sufragar el seu cost ⁷¹ i l'Ajuntament hagué de continuar l'obra per compte propi.

Retornant a l'ordenança de 1718, aquesta decretava que l'empresa constructiva dels nous quarters s'havia de dur a terme a partir d'assentaments, precedits per una subhasta, per tal d'atorgar-les a la

65 A. Portugués, *Colección general de las ordenanzas militares*, p. 389, 391-392; J. Cantera, *La Domus Militaris Hispana*, p. 65-66.

66 ACBEB, Llibre de provisions, 100, Segunda mano de 1737, f. 11r-v.

67 ACBEB, Llibre de provisions, 98, Primera mano de 1731, f. 14v-15r.

68 AGS, SG, legajo 3314, 31 de maig de 1727 (citat a M. A. Baila, *La ciutat de Tortosa*, p. 260-262); legajo 3320, 18 d'agost de 1728.

69 ACBEB, Llibre de provisions, 98, Segunda mano de 1733, f. 49v-50r, 51v, 73v, 75r.

70 ACBEB, Llibre de provisions, 98, Segunda mano de 1733, f. 74v.

71 ACBEB, Llibre de provisions, 98, Tercera mano de 1731, f. 54r.

companyia que oferís el subministrament material o humà necessari al menor cost possible i a partir de l'establiment d'un contracte.⁷² Malgrat això, la documentació afirma que només algunes obres van ser empreses per assentament, ja que la resta va passar a ser realitzada per administració directa de l'Ajuntament, assignant a un mestre fuster, picapedrer o paleta perquè acudís a la recepció dels materials.⁷³ D'aquest sistema d'administració, però, se'n queixaren contínuament els enginyers militars, en impossibilitar-los conèixer els cabals que havia importat el cost de la construcció, ja que eren uns comptes controlats directament per l'Ajuntament, poc avesat a donar providències sobre l'assumppte.⁷⁴

La viabilitat del projecte, doncs, va anar empitjorant a mesura que passaven els anys, ja que els continus endarreriments en el pagament dels jornals als mestres, empresaris i sobreestants de l'obra augmentaven els costos de construcció i comportaven l'absència dels treballadors, impeding el desenvolupament de les obres en el temps que s'havia convingut. La documentació registra que, tot i les nombroses representacions de l'enginyer al governador militar per sol·licitar la reclamació a l'Ajuntament dels operaris i dels materials necessaris per finalitzar l'obra, en molts casos es demostra necessària la intervenció del ministre de guerra o del capità general del Principat perquè el consistori considerés els arguments i les peticions de l'enginyer en cap sobre l'obra.⁷⁵

Com ja havíem comentat anteriorment, la documentació consultada demostra que l'Ajuntament va atribuir, des d'un inici, els problemes de finançament de l'obra als canvis de projecte esdevinguts en pocs anys, ja que els materials i el pressupost establerts per l'enginyer Andrés de los Cobos en el seu projecte de 1725 suposaven un cost molt més baix que els projectes empresos posteriorment.⁷⁶ D'aquesta manera, la intenció de l'Ajuntament era la d'abaratir costos a través de la contractació de pocs operaris i la construcció dels elements de fonamentació i estructura amb maçoneria de pedra irregular o pedra picada sense desbasta en lloc de la pedra de fil que establien els projectes, i la de treballar els elements decoratius de la façana amb maó en lloc de pedra picada.⁷⁷

El 1739, però, es donaria una nova empenta a la construcció dels quaters en virtut d'una Concòrdia que establia que els subjectes que haguessin estat regidors de Tortosa durant el període de 1728 a 1730,

72 C. Laorden, «Campañas y fortificaciones», p. 124-125; J. M. Muñoz, *Los ingenieros militares*, I, p. 279.

73 ACBEB, Llibre de provisions, 98, Segunda mano de 1732, f. 57r; AGS, SG, legajo 3314, 12 de setembre de 1739.

74 AGS, SG, legajo 3314, 12 de setembre de 1739.

75 A tall d'exemple: ACBEB, Llibre de provisions, 99, Tercera mano de 1733, f. 97r, f.108v-109r; Segunda mano de 1734, f. 174v-175r; Tercera mano de 1735, f. 126r.

76 AGS, SG, legajo 3320, 22 d'agost de 1728; ACBEB, Llibre de provisions 98, Segunda mano de 1731, f. 1r-v.

77 ACBEB, Llibre de provisions, 98, Segunda mano de 1731, f. 1r-v, f. 26v.

o, per defecte, els seus hereus, haurien de contribuir en la despesa que importava la finalització de l'obra,⁷⁸ que culminaria, gràcies al control exercit per la Reial Audiència de Catalunya, l'any 1751.

Conclusions

L'anàlisi sobre l'aquartermament a la Tortosa de primera meitat del Set-cents, segons els aspectes de reglamentació, evolució constructiva i finançament de l'obra, permet observar, primerament, la clara incidència que varen exercir les normatives castrenses, incentivades des de l'entronització de Felip V i la creació del Cos d'Enginyers Militars, en el desenvolupament urbà de la ciutat al segle XVIII, tant pel que respecta a la construcció i ampliació dels elements defensius, com pel que concerneix el control de la resta d'actuacions urbanes que es van voler emprendre en aquell període, com és el cas de les limitacions imposades a l'orde carmelità en relació a la reconstrucció del seu convent intramurs.

Respecte a l'opció tipològica de l'edifici, aquesta constitueix un clar paradigma de l'arquitectura de llenguatge classicista plantejada per la primera generació d'enginyers flamencs arribats amb la cort borbònica i seguidors de les doctrines de Vauban; però, contràriament al que s'havia sospesat fins al moment, hem pogut comprovar que es van arribar a emprendre tres projectes diferents pel que fa al disseny dels quarters, fins que a inicis del 1729 l'edifici adoptà definitivament el model unitari defensat per Verboom, decisió que considerem motivada pel retorn de l'enginyer a Barcelona i per la seva implicació decisiva en les accions empreses respecte al projecte.

També hem pogut plantejar hipòtesis sobre les raons que haurien motivat el canvi de projecte realitzat per De Retz l'any 1727, enfront de la decisió tipològica tradicional amb voltes a prova de bomba plantejada per Andrés de los Cobos o el model reglamentari defensat per Verboom. Així doncs, hem estimat rellevant la consideració d'aspectes col·laterals, com són les gestions que els carmelites portaren a terme per tal de poder construir el seu convent al turó, per valorar els ajustos que De Retz va realitzar respecte als principis del quarter model de Verboom i que derivaven d'una situació imprevista i d'una nova extensió de terreny disponible.

Un altre dels aspectes a destacar sobre la documentació relativa al procés constructiu del quarter unitari plantejat per Verboom, a banda de la racionalitat i claredat estructural assenyalada en nombrosos estudis posteriors, era el seu propòsit d'adequar el vessant estètic al vessant funcional de l'arquitectura militar espanyola del segle XVIII.

78 ACBEB, Llibre de provisions, 101, Segunda mano de 1739, f. 30v-31r; Segunda mano de 1740, f. 16v-17r; Tercera mano de 1741, f. 38r-v.

Aquest fenomen es va fer palès l'any 1728, quan un dels matisos que Alejandro de Retz havia introduït en el projecte unitari de l'enginyer director, referent a l'elusió dels pavellons adossats als quarters, era recuperat per Verboom «porque no solo se consigue la comodidad de la tropa si no es la hermosura». ⁷⁹ Aquest ideal de bellesa defensat per l'enginyer radicava en la racionalitat que inferia en l'arquitectura, a través de la monumentalitat de les seves estructures i dels ritmes creats per la disposició i proporció dels cossos que formaven la seva façana. A banda d'això, l'ús i combinació de certs materials constructius que conferien contrastos cromàtics i la representació de les armes del rei en el frontó de la façana principal, adquirien una faceta estètica que, tal com J. M. Muñoz analitza en relació a les construccions interiors de la Ciutadella, ⁸⁰ permetia consolidar les necessitats simbòliques destinades a refermar el poder de la Corona i senyalar el caràcter noble de l'edifici, ⁸¹ alhora que introduïen els aspectes estètics propis de l'edificació civil francesa i flamenca a l'arquitectura militar del XVIII.

Certament, la potència de l'obra i la seva importància són conseqüència de l'alt cost que importà la seva construcció, però això els permeté assolir l'objectiu d'exercir una forta influència en els habitants de Tortosa i en l'arquitectura coetània i posterior a la ciutat.

A tall de cloenda, considerem que són diversos els fronts oberts que presenta l'anàlisi dels aspectes arquitectònics, constructius, econòmics i socials que envoltaren la projecció dels quarters, així com la resta d'estructures militars construïdes a Tortosa durant el segle XVIII, però que, confrontats amb l'àmplia documentació existent en els arxius històrics militars i comarcals, brinden possibilitats d'estudi suficientment interessants com per justificar noves investigacions que tinguin per objecte aquesta tipologia constructiva castrense.

Data de recepció de l'article: maig de 2015.

Data d'acceptació i revisió final: juliol de 2015.

79 AGS, SG, legajo 3320, 18 d'agost de 1728.

80 J. M. Muñoz, *Jorge Próspero Verboom*, p.115.

81 Aquesta combinació també es donaria en la projecció de quarters per part d'altres enginyers, com Francisco Sabatini, J. Cantera, «Arquitectos e ingenieros», p. 50.

Bibliografia citada

- Baila, Miquel Àngel, «Baluards i revellins: el bastiment d'un nou sistema defensiu a la ciutat de Tortosa», *Cuadernos de Geografía*, 63 (1998), p. 81-101.
—, *La ciutat de Tortosa: Evolució de l'espai urbà*, Vinarós, Antinea, 1999.
- Béllidor, Bernard Forest de, *La science des ingénieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*. Paris, Didot, 1813.
- Bonet Correa, Antonio, «Utopia y realidad en la arquitectura», *Domenico Scarlatti en España*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1985, p. 65-67.
- Cantera, Jesús, «Arquitectos e ingenieros: los ingenieros militares en el adelantamiento de la España ilustrada», *De la Paz de París a Trafalgar (1763-1805). La Organización de la Defensa de la Monarquía*, 2003, p. 24-82.
—, *La «Domus Militaris» hispana. Origen, evolución y función social del cuartel en España*, Madrid, Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica, 2007.
- Capel, Horacio (et alt.), *Los Ingenieros militares en España, siglo XVIII*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983.
- Capel, Horacio; Sánchez, Joan-Eugeni; Moncada, Omar, *De Palas a Minerva: La formación científica y la estructura institucional de los ingenieros militares en el siglo XVIII*, Barcelona, Serbal, 1988.
- Capel, Horacio, «Los ingenieros militares y el sistema de fortificación en el siglo XVIII», Cámara, Alicia (coord.), *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2005, p. 231-263.
- Cortada, Lluís, *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial*, vol. 2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1998.
- Dallemagne, François, *Les casernes françaises*, Paris, Picard, 1990.
- Galland, Martine, «Los ingenieros militares españoles en el siglo XVIII», Cámara, Alicia (coord.), *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2005, p. 205-229.
- Hernández, Juan Carlos, «Gerónimo Amici y los proyectos de cuarteles para el regimiento de caballería de Andalucía, en la provincia de Huelva», *Espacio, tiempo y forma, sèrie VII*, 4 (1991), p. 239-264.
- Laorden Ramos, Carlos, «Asedios y fortificaciones de Tortosa en el siglo XVII», *Revista de historia militar*, 97 (2005), p. 51-97.
—, «Campañas y fortificaciones en Cataluña, siglo XVIII», *Revista de historia militar*, 103 (2008), p. 67-125.
—, *Fortificaciones en Cataluña: Tortosa y Bajo Ebro*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2010.
- Marzal, Amparo, «Los cuarteles andaluces del siglo XVIII», *Revista de historia militar*, 49 (1980), p. 33-58.
- Moncada Maya, José Omar, «El cuartel como vivienda colectiva en España y sus posesiones durante el siglo XVIII», *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, vol. VII, 2003. En línia [darrera consulta: 30 d'agost de 2015]: <[http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146\(007\).htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146(007).htm)>.
- Muller, John, *Tratado de fortificación*, vol. I, trad. Miguel Sánchez Taramás. Barcelona: Thomas Piferrer, 1769.
- Muñoz, Juan Miguel, «El ejército como vía de transmisión de modelos 'flamencos' en el siglo XVIII. La Ciudadela de Barcelona», *Actas del VI Congreso Español*

- de Historia del Arte*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, vol. 2, 1989, p. 369-380.
- , «La Real Junta de Fortificaciones de Barcelona», *Espacio, tiempo y forma*, sèrie VII, 5 (1992), p. 351-374.
- , *Los ingenieros militares de Flandes a España (1691-1718)*, vol. 1, Madrid, Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica, 1993.
- , «Los cuarteles de Barcelona durante el reinado de Felipe V. Una responsabilidad constructiva compartida», *Tiempo y Espacio en el Arte: Homenaje al profesor Antonio Bonet Correa*, vol. 1, Madrid, Editorial Complutense, 1994, p. 707-732.
- , *Jorge Próspero Verboom: ingeniero militar flamenco de la monarquía hispánica*, Madrid, Fundación Juanelo Turriano, 2015.
- Narváez, Carme, *El tracista Fra Josep de la Concepció (1626-1690)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- Oliveras, Jordi, «La arquitectura para cuarteles en el siglo XVIII», *La Ilustración en Cataluña: la obra de los ingenieros militares*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2010, p. 376-391.
- Portugués, José Antonio, *Colección general de las ordenanzas militares: sus innovaciones, y aditamentos*, vol. 2, Madrid, Antonio Marín, 1764.
- Sebastián Maestre, José Antonio, «Planimetría del cuartel español del siglo XIX», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, vol. IV, 1992, p. 261-271.
- Vidal, Jacobo, «Sobre pedres i mestres. Una aportació documental a la història de l'arquitectura setcentista de la ciutat de Tortosa», *Pedralbes*, 23 (2003), p. 551-560.
- , «Els quarters militars de Tortosa», *Història de les Terres de l'Ebre, vol. V, Art i cultura*, El Perelló, Aeditors, 2010, p. 195-196.